

Paleontology of Maqam Saheb al-Zaman (AS) Ramshir

Mohammad atabi¹

Abstract

In examining the background of Khalfabad (past) - Ramshir (current) region, a shrine is seen which is placed in the category of buildings and works left by the past. This building is "Maqam Saheb al-Zaman". The question here is, what was the background of "Maqam Saheb al-Zaman (AS)" in the old Khalfabad and what was the reason for its establishment and function? In this research, it is determined through a descriptive-analytical method that the reason for the establishment of this place was the religious foundations and beliefs of Mola Sayyed Khalf Moshashaei, the founder of Khalfabad which was generally based on the promotion of the basic beliefs of Imami Shiism and the propagation of the belief trend resulting from the theory of "the connection of the Safavid government to the Saheb al-Zaman government". In this regard, Mola Khalaf followed the Safavid kings, who encouraged the construction of religious places; It was decided to build a center in Khalf-Abad (currently Ramshir) to hold a prayer ceremony and remember the far-away Imam; A building that is very similar to four-arched structures and is modeled after it; with the difference that instead of an arch, a building arch is used. For the simplification of the walls, from the fifty-seven arches, and after the implementation of the four walls, for the implementation of the dome, the application method has been adopted.

Keywords: Ramshir, Khalfabad, Maqam, Tomb, Saheb al-Zaman.

The first year|

Number Three|

Spring 2024|

1. PhD in Islamic History
m.atabi.5614@gmail.com

تاريخ مقام صاحب الزمان (عج) في رامشیر- ایران

محمد عتابی^١

الخلاصة

عند دراسة الخلفية التاريخية لمنطقة خلف آباد (سابقاً) - رامشیر (حالياً)، يمكن رؤية مزار يقع ضمن فئة الآثار و الأعمال التي خلفها السابقون. هذا المبنى هو «مقام صاحب الزمان». و السؤال هنا ما هي الخلفية التاريخية لمقام صاحب الزمان (عج) في منطقة خلف آباد القديمة و سبب إنشائه؟ يتبين في هذا البحث الوصفي التحليلي أن سبب إنشاء هذا المكان هو الأسس و المعتقدات الدينية للملا سيد خلف مشاشي مؤسس خلف آباد، الذي روج عموماً للمعتقدات الأساسية للشيععة الإمامية الثابتة و نشر الاتجاه العقائدي. الناتجة عن نظرية «ارتباط الحكومة الصفوية بحكومة صاحب الزمان (عج)». في هذا الصدد، و على غرار الملوك الصفويين الذين شجعوا بناء الأماكن الدينية، قرر الملا خلف بناء مركز في خلف آباد (رامشیر الآن) لإقامة مراسم الصلاة و إحياء ذكرى الإمام المختفي عن الانظار. مبنى يشبه إلى حد كبير الهياكل ذات الأقواس الأربعة و تم تصميمه على غرار ذلك، مع اختلاف استخدام السقف بدلاً من القوس. لتناسق الجدران استفيد كذلك من تزيين السقف السابع و الخمسين و بعدها تم أحداث اربعة جدران لنصب القبة.

الكلمات المفتاحية: رامشیر، خلف آباد، قبر، مقام، صاحب الزمان

فصل نامه
علمی
مطالعات
بفتاح و
امکان
متبرکه

١. دكتوراه في تاريخ الاسلام
m.atabi.5614@gmail.com

دیرینه‌شناسی مقام صاحب‌الزمان (عج) رامشیر

مقاله ترویجی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۹

محمد عتابی^۱

چکیده

در بررسی پیشینه‌ی منطقه‌ی خلف‌آباد (گذشته) -رامشیر (کنونی)، زیارتگاهی به چشم می‌خورد که در دسته‌ی بناها و آثار به‌جای مانده از گذشتگان جای می‌گیرد. این بنا «مقام صاحب‌الزمان» است. پرسش اینجاست که «مقام صاحب‌الزمان (عج)» خلف‌آباد قدیم چه پیشینه‌ای داشته و دلیل برپایی و کارکرد آنچه بوده است؟ در این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی مشخص می‌شود که دلیل برپایی این مکان، مبانی مذهبی و اعتقادات مولا سید خلف مشعشی بنیان‌گذار خلف‌آباد بوده که عموماً بر ترویج باورهای اساسی تشیع امامی و تبلیغ گرایش اعتقادی منتج از نظریه‌ی «اتصال دولت صفویه به دولت صاحب‌الزمان (عج)» استوار بود. در همین راستا، مولا خلف به‌تبع پادشاهان صفوی که مشوق احداث مکان‌های مذهبی بوده‌اند، بر آن شد تا در خلف‌آباد (رامشیر کنونی) مرکزی برای برپایی مراسم دعا و یادکرد امام دوران نظر بنا کند؛ بنایی که بسیار شبیه سازه‌های چهارطاقی است و از آن الگوبرداری شده است با این تفاوت که به‌جای طاق از طاق‌بنا استفاده شده است. برای سبک‌سازی دیوارها نیز از طاق‌نمای پنجاه‌وهفت و بعد از اجرای چهاردیواری برای اجرای گنبد، روش کاربندی اتخاذ شده است.

کلید واژه‌ها: رامشیر، خلف‌آباد، بقعه، مقام، صاحب‌الزمان

۱. مقدمه

یکی از راه‌های مهم شناخت زندگی نوع بشر، تأمل در بناها و ساختمان‌های به‌جامانده از گذشتگان است. آثاری که در کمبود یا دست‌کم فقدان شواهد مکتوب می‌تواند معلومات مهمی از گذشته‌های دور را برای ما معلوم نماید. در این راستا هنگامی که به بررسی پیشینه‌ی منطقه‌ی خلف آباد (گذشته) یا رامشیر (کنونی) می‌پردازیم، نام‌ها و جای‌های مختلفی سر برمی‌آورند: «از ابنیه‌ی آن [خلف آباد قدیم] چیزی که تاکنون برپاست، زیارتگاهی است که آن را مقام صاحب‌الزمان می‌نامند»؛ بر این اساس، نام‌گذاری یک بقعه بر اساس لقبی از امام دوازدهم شیعیان در نقطه‌ای از رامشیر، نکته‌ی قابل‌تأملی است که هر جستجوگر و علاقه‌مند به تاریخ و فرهنگ این مرزوبوم را به دیدار و زیارت آن مکان تحریض کند. پرسش اینجاست که «مقام صاحب‌الزمان (عج)» خلف آباد قدیم یا رامشیر دارای چه پیشینه و کدام ویژگی‌ها است؟

به نظر می‌رسد این مقام به دلیل اعتقاد و گرایش مولا سید خلف مشعشی برپا شده است؛ شخصیتی که بنیان‌گذار خلف آباد بوده و نسبت به ترویج و ماندگاری اعتقادات مذهب شیعه، هم‌زمان با حکمرانی دولت صفویه اهتمام تام داشته است. امری که برآمده از آموزه‌های مهدویت آن حکومت و به نام امام مهدی (عج) برپا و مزین گشت. در این نوشتار سعی بر آن است تا با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع موجود و تحقیقات میدانی نیز مصاحبه، به بررسی زیارتگاه معروف به «مقام صاحب‌الزمان (عج) رامشیر» بپردازیم. با ذکر این نکته که نگارنده به‌جز اشاره‌های کوتاه و گذرا در منابعی همچون: *تاریخ جغرافیایی خوزستان* تألیف محمدعلی امام شوشتری، *جغرافیای تاریخی خوزستان* نوشته‌ی عباس میریان، *خوزستان و کهگیلویه و ممسنی جغرافیای تاریخی و آثار باستانی* تألیف احمد اقتداری که به تاریخ خوزستان پرداخته‌اند، به منبع دیگری در این زمینه دست نیافت؛ از این‌رو نوشتار موجود می‌تواند فتح بابی برای پژوهش‌های آتی در این وادی باشد.

۲. دیرینه یابی منطقه‌ی خلف آباد (رامشیر)

خلف آباد در دوران باستان جزئی از مناطق عیلام بوده و در زمان خودمختاری عیلامی‌دوران سلوکی و اشکانی، شهر هدیفون را در خود جای داده بود. عیلامی‌دوران در برهه‌هایی از تاریخ پرفرازونشیب خود، مرکز ضرب سکه‌ی خلف آباد بوده است. خلف آباد پس از سقوط خودمختاری عیلامی‌دوران در دوره‌ی ساسانی «خابران» نامیده شد. این محدوده با مشخصات جغرافیایی توصیف شده، مشرق شهر شادگان پیش از اسلام تا قرن دوم هجری را شامل می‌شده است. نیز گاهی به مناسبت نام رامهرمز، عنوان «دشت هرمزگان» گرفته، جزئی از ایالت «حوجستان واجار» (خوزستان کنونی) به شمار می‌آمد.

خلف آباد در قرن سوم تا هشتم هجری «زط» نامیده شد. مولا سید خلف مشعشی در دوره‌ی شاه‌عباس یکم، شهر خلف آباد را بنیان نهاد. سپس و در زمان حکومت مشعشعیان (۱۷۳۲م - ۱۴۳۶م) ق) به همت سادات آن سلسله، سدی در محل روستای چم‌الصبی بر رود جراحی احداث و منطقه را

آباد گردانید. در این زمان، محدوده‌ی موردنظر، نام «جراحی» به خود گرفت: «پس از نام‌های خابران و حومه الزط، این نواحی به نام جراحی و در قرن نهم هجری شهر خلف آباد مرکز این بلوک گردید» (میریان، ۱۳۵۲: ۵۲۹). این گستره، عموماً در زمان حکومت صفویان در ایران و سادات مشعشعی در خوزستان، توسط نوادگان سید خلف اداره و سیل جمعیت از اطراف واکناف به سوی آن روانه شد. آبادی، امنیت، کاردانی و اهتمام مشعشعیان به امور مردم، مهم‌ترین دلیل رونق سیاسی - اجتماعی منطقه‌ی خلف آباد و اقبال عمومی نسبت به آن بوده است.

همان‌طور که اشاره شد، نشانه‌های سکونت و آثار باقی‌مانده از ابنیه، اشیاء، شیوه‌ی زیست، دادوستد، فرهنگ و مذهب در این منطقه، قدمتی فراتر از ۲۰۰۰ سال را برای آن تخمین می‌زند. برای مثال سکه‌های دوره‌ی عیلمائید که در اطراف منطقه یافت شده نیز آثاری چون کوزه‌ها و مجسمه‌ها، شاهی بر این مدعا است. در باب تاریخ متأخر (قرن دهم هجری) خلف آباد نیز مورخی چون سید نورالله امام شوشتری می‌نویسد: «خلف آباد کهنه شهرکی بوده و از بنای مولا خلف مشعشعی که در سال هزار و اندی هجری قمری آن را ساخته بود و آن اندکی شمالی‌تر از خلف آباد کنونی، کناره‌ی رودخانه واقع و دارای خانه‌های بسیار و باغ‌های اشجار و حمام و مسجد و مدرسه بوده است و جویی میان آن روان بوده و اندکی بالاتر از آن، خرابه‌ی حسینییه واقع است و آن نیز شهرکی بوده از بناهای مولا حسین مشعشعی و پس از خراب شدن خلف آباد کهنه ساخته شده؛ خلف آباد به حکم نادرشاه تخریب گردید و نیمی از مردمش را به فارس کوچانیدند. از ابنیه‌ی آن چیزی که پابرجاست مقام صاحب‌الزمان (عج) می‌نامند» (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۲۶۷).

به این ترتیب مشاهده می‌شود که خلف آباد در طی ادوار مختلف، شاهد رویدادهای تاریخی گوناگون بوده و متأثر از تغییر و تحولات، نام‌های متنوعی به خود گرفته است که عمده‌ترین آن‌ها: خابران، دشت هرمزگان، حومه الزط بوده است. متعاقب این نفوذ سیاسی - اجتماعی در تسمیه‌ی منطقه، عالمی فاضل، مردم‌دار و دوستدار آبادی به نام سید خلف مشعشعی در دوره‌ی صفویه طرحی نو در این منطقه افکند تا در اثر فراوانی اقدامات او، به‌زودی گستره‌ی موردنظر به خلف آباد تغییر نام دهد؛ اما این آبادانی دیری نپایید چراکه در سلسله تخریب‌های نادرشاهی، مورد هجوم و قلع‌و‌قمع قرار گرفت، آثار حیات از ساحت آن زدوده شد. علاوه بر آن، زلزله، واپسین نشانه‌ها زندگی در خلف آباد را نیز محو کرد تا جایی که تنها نامی از آن در تاریخ باقی گذاشت؛ اما برکت دیرپای اقدامات مولا خلف از قبیل سدسازی و هدایت و مدیریت آب و احداث باغات و بساتین که تا قرن‌ها پس از او همچنان سبب آبادانی در این منطقه گشت، بار دیگر مردمان اطراف را به خلف آباد کشانید؛ نتیجه آن‌که این شهر در سال ۱۳۰۰ بار دیگر به دست میر عبدالله از حاکمان و شیوخ محلی تجدید بنا شد. با این وجود، خلف آباد بر این نام نیز نماند و در سال ۱۳۴۴ ه. ش به «رامشیر» مبدل شد.

۱-۲. دلالت و نام‌شناسی مقام صاحب‌الزمان (عج)

«المقام» مصدر میمی ثلاثی مزید باب افعال است؛ «مقام در لغت از ریشه‌ی ق و م - قام، یقوم گرفته شده است» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۲: ۴۸۹). این واژه در کاربردهای مصدری، اسم زمان

متمادی، افراد زیادی به این مکان مقدس مشرف شده، به برپایی عبادت و انجام مناسک مذهبی پرداخته‌اند؛ برای مثال امام صادق علیه السلام مکرر به این مکان تشریف آورده، در آنجا نماز گزارده، از آن تحت همین عنوان نام برده است. بنا بر برخی روایات حضرت امام زمان (عج) نیز در روزهای آغازین حکومت خویش از این نقطه عبور کرده به سوی کوفه پایتخت دولت فخیم خویش رهسپار می‌شود. علاوه بر این موارد، مکان‌های مقدسی با همین نام در مسجد سهله‌ی کوفه و زیارتگاهی موسوم به مقام صاحب‌الزمان در شهر حله‌ی عراق [نیز] هست (الحلی، ۱۴۲۶: ۸۵) این مقام در قسمت میانی مسجد، کمی مایل به سمت جنوب، در بین مقام‌های امام سجاد علیه السلام و حضرت یونس (س) قرار گرفته است. بنا به روایات بسیار: «حضرت ولی‌عصر (عج) در این مقام، نماز، دعا و نیایش به جای آورده‌اند و عالم بزرگوار علامه بحرالعلوم، ایشان را در این مکان شریف در حال مناجات با پروردگار زیارت کرده‌اند» (براقی، ۲۰۰۹: ۵۶-۵۴).

بر این مبنا در شهر شوشتر استان خوزستان نیز مقامی موسوم به «صاحب‌الزمان» وجود دارد که بنا به روایتی در سال ۹۹۱ هجری قمری (بیش از ۴۰۰ سال پیش) بر پایه‌ی تشرّف شخصی (احتمالاً عارف) به نام درویش کریم و رفقاییش به خدمت امام زمان (عج) احداث و برپا گردیده است. از آن زمان تاکنون این بقعه، مورد توجه ارادتمندان و علاقه‌مندان آن حضرت قرار گرفته است. مشخصات جغرافیایی آن نیز بدین ترتیب است: «در شمال شرقی شهر شوشتر، نزدیک بقعه‌ی شیخ شمس‌الدین واقع شده؛ عمارت آن نیز که بر فراز تپه‌ای در میان قبرستان واقع شده در سال ۱۳۴۹ ه. ش تعمیر و مرمت شده است. سبک معماری کنونی آن دو ایوانی و شامل صحن، ایوان‌های ورودی، رواق‌ها، حجره‌ها و آرامگاه‌های خصوصی، کفش‌کن‌های زنانه و مردانه و سرویس بهداشتی است و پنج نوع تزئین کاشی‌کاری، حجاری، کتیبه‌های خطی و خزاطی در بنا اجرا شده است» (خانی زاده، ۱۳۹۹: ۲۷-۲۰).

به همین منوال، مقام حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام در ایذه‌ی خوزستان که به همین شیوه، نام‌گذاری و به صورت رسمی ثبت شده است (تصویر شماره‌ی ۱). محلی که امروزه به نام قدمگاه مشهور است و طبیعتاً مضجعی در آن متصور نیست. شایان دقت است که: «نام مسجد جمکران در زمان سابق مسجد قدمگاه صاحب‌الزمان علیه السلام بوده است» (کریمی، ۱۳۸۴: ۳۸) بیت زیر در باب ماده‌تاریخ^۱ ساخت این مسجد قابل توجه است:

بود کامل از پی تاریخ پی‌رعقل گفت قائم آل محمد را قدمگاه است این

۱. کلمه یا کلماتی معنی‌دار است که به حساب جمل مساوی با یک تاریخ مشخص و مورد نظر می‌شود (لغتنامه دهخدا).

۳-۲. دلیل احداث و چرایی نام‌گذاری

قرن نهم قمری در تاریخ فعالیت گروه‌ها و جنبش‌های مبتنی بر گرایش‌های شیعی، دارای اهمیتی بسیار است؛ از جمله‌ی آن‌هاست: برآمدن حکومت‌های مرکزی چون صفویان و محلی مثل مشعشعیان که بر پایه‌ی و با نام تشیع شکل گرفتند. مشعشعیان گروهی سیاسی - اجتماعی بودند که فعالیت رسمی خویش را از سال ۸۲۸ ه. ق آغاز کردند و تا سال ۸۴۵ قمری در گستره‌ای قابل‌توجه از خوزستان به مرکزیت شهر هویزه، حکم راندند؛ اما در یورش صفویان در سال ۹۱۴ قمری حکومت مستقل آن‌ها پایان گرفته تا بیش از دو بیست سال به صورت حکمرانان تابع در محدوده‌ی خود، ابقا گشتند. تأثیر ادعاهای سید محمد بن فلاح بنیان‌گذار حکومت مشعشعیان به‌ویژه ادعای

مهدوی بودن ساختار تشکیلاتش، در شکل‌گیری حکومت مذکور انکارناپذیر است؛ در این باب می‌توان چنین می‌توان گفت که حداقل پایه‌های حکومت او بر اصل مهدویت استوار بود؛ اما در مورد احداث «مقام صاحب‌الزمان» در دوره‌ی حکومت مشعشعیان اگرچه نمی‌توان به‌طور صریح و حتی با مراجعه به آثار مکتوب مربوط به این دوره، وجه ارتباط مستقیم از بنای آن با شخصی خاص از حاکمان مشعشعی قائل شد، اما به‌طور کلی نیز نمی‌توان از تأثیر فکر و خط‌مشی سیاسی حکومت آن‌ها بر بنای چنین مکانی چشم پوشید. بر این اساس «تمسک سید محمد بن فلاح مشعشعی بنیان‌گذار این سلسله به شعارها و نمادهای مهدوی» (اصلائی، ۱۳۸۶: ۹۲) نیز گرایش‌های شیعی جانشینان او می‌تواند به‌عنوان دلیل برپایی این زیارتگاه توسط حاکمان محلی باشد. در این راستا احساس تکلیف علامه مولا سید خلف مشعشعی (۱۰۷۴-۹۸۰ هـ) بنیان‌گذار شهر تاریخی خلف آباد برای اثبات و دفاع از ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام می‌تواند دلیل و دستاویزی جهت برپایی مکانی به نام امام دوازدهم شیعه توسط ایشان در راستای تحقق ایدئولوژی‌های حکومت مرکزی صفویان در ایران بوده باشد، زیرا او شخصیتی است که در این راه، بیست جلد کتاب تحت عناوین: «برهان شیعه» در اثبات امامت، «الحجة البالغه» در کلام و اثبات امامت، «فخرالشیعة» در فضایل امام علی علیه السلام و دفاع از عقاید شیعه تألیف کرده است.

هم‌چنین نباید از تأثیر نظریه و اعتقاد به «اتصال دولت صفویه به دولت صاحب‌الزمان (عج)» در بنا و اهتمام به حفظ چنین اماکنی چشم پوشید؛ نظریه‌ای که: «به‌منظور تطبیق فکری و عملی با حدیثی منقول از امام صادق علیه السلام است که می‌فرماید: «لِکُلِّ أَنْسِ دَوْلَةٌ یَرْقُبُونَهَا وَ دَوْلَتًا فِی آخِرِ الدَّهْرِ تَطْهَرُ؛ هر مردمی را دولتی است که منتظر فرارسیدن آن هستند و دولت ما در پایان روزگار، آشکار می‌شود» (صدوق، ۱۳۷۶: ۴۸۹). این اعتقاد در تمام طول دوره‌ی حکمرانی صفویان به‌عنوان یک اصل در مناسبات سیاسی - اجتماعی - فرهنگی آنان رسوخ کرده، جاری و ساری بوده، سبب حرکت‌های مهمی شده که در برخی موارد تا قرن‌ها بعد نیز ادامه پیدا کرده است. تألیف کتب متعدد با محوریت این نظریه و بنای اماکن منسوب به امام زمان (عج) نمونه‌ای از این اهتمام‌هاست؛ اما به‌مثابه‌ی بیشتر حرکت‌ها و خیزش‌های اساسی در دولت‌ها و حکومت‌ها که معمولاً دارای دو وجه ظاهری و باطنی است: «به عقیده‌ی برخی پژوهشگران تاریخ صفویه، اساسی‌ترین هدف نظریه‌ی مذکور، توجیه مشروعیت سلطان در برابر فقها بوده است؛ نیز تلاش مروّجان آن‌ها که عموماً بر واجب انگاشتن اطاعت مردم از سلطان کوشش وافر داشتند؛ به‌ویژه که این قبیل مطالب برای توده‌های مردم جذابیت داشت و میان آنان موج ایجاد می‌کرد» (جعفریان، ۱۳۹۹: ۱۲ - ۱۰). در همین راستا نویسنده‌ی کتاب «روضه‌الصفویه»، روایت یادشده را با دوره‌ی حکومت شاه‌عباس یکم تطبیق می‌کند و می‌آورد: «مؤید به تأییدات الملك الغنی، ابوالمظفر شاه عباس الحسینی الموسوی الصفوی، رفع الله تعالی اعلام الدّین به اعتلای لوی سلطنت و نور وجه الارض به انوار آثار معدنیه، إماءت الشمس و القمر بمحمد و آله هم الدّین خیر البشر، مأمول از موهبت ملک ملک‌بخش تعالی و تقدّس آن‌ها که تا انقراض فلک دایر وجوه دانایر و رؤس منابر در اقطار امصار از اسم سامی و لقب نامی همایون مزین و مرتب بوده، تطوّق حوادث و نوابب زمان را به دولت ابدی و شوکت سرمدی این حارس بیضه اسلام راه روش مسدود باد، بالنبی و آله الامجاد...» (جنابندی، بی‌تا: ۱۲).

بنابراین: گرایش اعتقادی و تبلیغ نظریه‌ی اتصال دولت صفویه با دولت صاحب‌الزمان توسط پادشاهان صفوی (جعفریان، ۱۳۹۹: ۵۳ - ۵۰) می‌تواند مشوق بنیان‌گذار خلف آباد (رامشیر کنونی) در برپایی چنین مکان زیارتی یا حفظ و توجه به آن توسط مردم نیز باشد.

۴-۲. همتا یابی مقام صاحب‌الزمان (عج)

در بررسی ساختار و شیوه‌ی بنای مقام صاحب‌الزمان با آثاری از این دست، نتایج قابل‌توجهی به دست می‌آید. احتمالاً مقارن احداث این مکان، دو زیارتگاه دیگر به نام‌های «مقام امیرالمؤمنین (ع)» و «مقام علی‌الهادی (ع)» در منطقه‌ی خلف آباد احداث شده است. نکته آن‌که موقعیت مکانی این دو زیارتگاه نسبت به مقام صاحب‌الزمان فعلی به گونه‌ای است که می‌توان با وصل کردن مکان آن‌ها به یک شکل مثلثی رسید که احتمالاً خط فرضی سکونت و پراکندگی جمعیت منطقه است؛ نیز شایان توجه است این سه مقام از نظر معماری شباهت بسیار زیادی با هم دارند طوری که جز فرض تقارن زمانی و دلیل اعتقادی بر ساخت آن‌ها را نمی‌توان از نظر گذراند؛ بنابراین، سه مقام یادشده، در دوره‌ی صفویان و عمدتاً بر پایه‌ی باور اتصال دولت مرکزی آن به حکومت منجی موعود (عج) برپا گردیده است.

اهمیت این موضوع زمانی نمایان می‌گردد که دانسته شود تنها دو مکان با این عنوان و با نزدیک به آن در فهرست ابنیه‌ی تاریخی و زیارتگاهی ایران یافت می‌شود؛ یکی با نام «مقام صاحب‌الزمان در شوشتر که به "جمکران خوزستان" نیز مشهور شده و سابقه‌ی تاریخی آن به سال ۱۰۴۰ ه. ق بازمی‌گردد» (خان‌زاده، ۱۳۹۹: ۲۷) و دیگری «بقعه‌ی صاحب‌الامر یا مسجد شیخان در تبریز که در دوره‌ی صفوی ساخته شده است» (عقابی، ۱۳۷۶: ۵۰۰-۴۹۹) با توجه به شواهد و قرائن به نظر می‌رسد هم‌زمان با ساخت این دو مکان مذهبی، مقام یا بقعه‌ی صاحب‌الزمان رامشیر نیز پی‌ریزی می‌شود. این بقعه به لحاظ شکل و شمایل، هم‌تراز بقاع دوره‌ی سلجوقی، تیموری و صفوی است (اقتداری، ۱۳۷۵: ۶۸۵). توضیح آن‌که: «بقعه‌ی پاره‌ای زمین؛ ممتاز از زمین حوالی خود، ... بنا، عمارت خانه سرای مزار ائمه و بزرگان دین؛ مدفن متبرک قطعه زمینی که زیارتگاهی در آن قرار گرفته باشد. جای، مقام، ...» (معین، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۷۵) هم‌چنین «بقعه» غالباً به معنای بارگاه امامزادگان و بزرگان دینی به کار گرفته شده است. این واژه در دوره‌ها و سرزمین‌های مختلف اسلامی چندین بار تحول معنایی پیدا کرده و به‌مرور به معنای مکان مقدس به‌کاررفته است. در ایران پس از مساجد، بقعه‌ها رایج‌ترین بناهای دینی هستند و کمتر شهری است که بقعه‌ای در آن وجود نداشته باشد. در تحقیقات انجام‌شده، مشخص شد که این‌گونه بناها در هندیجان، جایزان و زیدون با نام «پیر» [شناخته‌شده] و عموماً زیارتگاه و محل نذرنیاز بوده‌اند» (میریان، ۱۳۵۲: ۵۳۲).

بناهای مذکور به‌ویژه در استان خوزستان بسیار شایان توجه‌اند زیرا مردمان این دیار پیش از روی کار آمدن سلسله‌ی صفویه و رسمی شدن مذهب تشیع بر این اساس چنین دریافته می‌شود که بناهای مذکور از جمله آثاری هستند که نشان می‌دهند پیش از سلسله‌ی صفویه و رسمی شدن مذهب تشیع در ایران، مناطق مختلف خوزستان پس از سال‌ها ورود تشیع به ایران، از گونه‌ای تسلط و آزادی عمل در برپایی محل عبادت و نذرنیاز خویش برخوردار بوده‌اند. گرچه با حمله

مغولان در دوره هلاکوخان به بغداد و پایان رسمیت مذهب اهل سنت فرصت بی‌سابقه‌ای برای شیعه دوازده‌امامی برای رسمیت دادن به مذهب و نمادها و آموزه‌های آن به وجود آمد.

۳. کارکرد شناسی مقامها و بقاع

در بررسی پیشینه، نحوه‌ی ساخت و ماندگاری بقاع و مقام‌های مذهبی، کارکرد آن‌ها نمودی محوری دارد. در همین راستا به نظر می‌رسد که «توشل و حاجت‌خواهی» که در مذهب شیعه همواره بر آن تأکید شده، مهم‌ترین کارکرد این مکان‌ها بوده است. این کارکرد چنین تعریف‌شده که مردم منطقه، هنگام گرفتاری و نیاز، وقتی از همه‌جا ناامید شده به این مقام‌ها و بقعه‌ها روی می‌آوردند، رو به درگاه خداوند از صاحبان آن مکان یا خفته‌ی در آن، حاجت طلب می‌کردند؛ التجائی که از روی نهایت اخلاص و در کمال خضوع و فروتنی انجام می‌گرفته در اکثر مواقع به رفع عسر و مشقت منتهی می‌گردید.

از دیگر کارکردهای بقعه‌ها و مقام‌ها «نذر» بوده است بدین ترتیب که حاجت داران در حالتی مستأصل و ناامید با نذر وجه، قربانی، اذکار مقدس، خواندن قرآن، توزیع غذا و خوراکی و امثال آن، نیازی ضروری را از صاحبان بقاع و مقام‌ها طلب می‌کردند. کسانی که عموماً «برای نیازخواهی به زیارت می‌روند، دعا می‌کنند، نماز می‌خوانند، دخیل می‌بندند، شمع و چراغ می‌افروزند، قربانی می‌کنند، آش و انواع خوراکی‌ها می‌پزند و پخش می‌کنند، سفره‌ی نذری می‌اندازند و مجلس روضه‌خوانی برپا می‌کنند» (مهرالزمان، ۱۳۸۰: ۷۸).

این مورد ضامن دو نکته در تبلیغ و اشاعه‌ی فرایض دینی - مذهبی (شیعه) بوده است:

- نذورات معنوی نظیر خواندن قرآن، تکرار اذکار مقدسه سبب پالایش روح و روان افراد می‌شد.
- نذورات مادی نظیر اهدای وجه یا قربانی کردن معمولاً صرف مرمت بقعه - مقام یا اطعام نیازمندان می‌گشت.

موضوع مهم دیگر درباره‌ی نام این زیارتگاه‌ها است که با نام و القاب مبارک حضرت امام مهدی (عج) عجین شده است؛ نکته‌ای که به استناد تاریخ شفاهی و اقوال مشهور از دیرباز موجب تشکیل یکی از بزرگ‌ترین و پرازدحام‌ترین گردهمایی‌های مردم رامشیر شده است. تجمعی کاملاً مذهبی که در دوره‌های متأخر عمدتاً با هدف گرامیداشت ولادت حضرت مهدی (عج) در نیمه‌ی شعبان و پیش از آن برای برگزار نماز باران شکل می‌گرفته است. این نکات در باب بقعه یا مقام صاحب‌الامر (عج) تبریز هم نقل شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۲: ۹۸۶).

۵. مشخصات ساختمان مقام صاحب‌الزمان (عج)

مقام صاحب‌الزمان در ضلع شمالی شهر رامشیر کنونی واقع شده است. شکل فعلی آن دارای چهارگوشه به ارتفاع سه متر است که زیر گنبدی سبزرنگ تعبیه شده‌اند. ضلع طولی دیوارهای آن ۸

متر و اضلاع کناری هر کدام ۷/۸۰ سانتی متر است. در ورودی بنا، خلاف جهت قبله قرار گرفته و درون ساختمان در زیر سقف و گنبد تزئینات و گچ کاری‌های زیبا نقش بسته که به شکل قرینه، دیوارها را آراسته‌اند. علاوه بر زیر گنبد، بخشی از دیوارها را هم کنده کاری‌های گچی پوشانده‌اند. در سه جهت بنا، پنجره‌هایی کوچک تعبیه شده که طاقی هلالی روی آن‌ها قرار گرفته است. گویا این ترکیب قبلاً کاملاً به رنگ سبز بوده و بعدها به دلیل مرمت بنا، رنگ جدید به خود گرفته است. اخیراً به دلیل فرسایش دیوارها و فروریختن گچ روی آن‌ها، آجرها، کیفیت پایین آن‌ها و حتی ملات به کاررفته در بنا مشخص شده است (تصویر شماره ۹). نقصی که از عدم استحکام بنا در اثر گذران سالیان و لزوم مرمت دوباره حکایت می‌کند.

تصویر شماره ۹

پهنای کنونی دیوارها با روکش سیمانی و آجری که بعدها اضافه شده، مساحتی حدود یک متر را تشکیل می‌دهد در حالی که به نظر می‌رسد در اصل هشتاد سانتی متر بوده‌اند. بنا بر شواهد موجود، کف ساختمان کلی قدمگاه در گذشته بیش از یک متر پایین‌تر از حدی بوده که امروزه محدود شده

فصل نامه
علمی
مطالعات
بافتار و
امکان
متبرکه

است؛ این اختلاف سطح متأثر از سلسله مرمت‌هایی است که در سال‌های ۱۳۵۹-۱۳۵۷ شمسی روی آن اعمال شده است. گفته می‌شود که سمت قبله‌ی محراب به دالانی زیرزمینی که بیش از ۱۲ متر طول داشته، منتهی می‌شده است. در مورد کارکرد این دالان و منتهای آن تاکنون نظرات مختلفی ارائه شده است؛ از جمله‌ی آن‌ها است: منتهای دالان، حالت سرداب ماندنی داشته که موسوم به «سرداب غیبت» بارگاه عسکریین در سامرا را به اذهان متبادر می‌کرد. موضوعی که همچون سایر ادعاها تنها با انجام حفاری‌های علمی و نظر کارشناسان خبره قابل‌نقض یا اثبات است. همچنین توجه به نقل قول یکی از معمرین محلی و دقت در تصاویر به‌جامانده از بنا و تعمیر سایر مقام‌ها - قدمگاه‌ها به آن، دری چوبی را برایش متصور می‌سازد که امروزه اثری از آن هم نمانده است (تصویر شماره‌ی ۳)؛ اگرچه احتمال می‌رود که این مقام، در ابتدا همچون بقعه‌ی «لیشتر گچساران» به روش طاق‌ضربی و بدون در ساخته شده باشد (تصویر شماره‌ی ۹).

تصویر شماره ۳

شماره ۷۵

بنای مقام صاحب الزمان رامشیر «چهارطاقی» است؛ این عنوان بر بناهای قدیمی، اطلاق است در هنر معماری که شامل بناهای مربع گنبد پوش و محصور به چهارطاق می‌شود «این‌گونه ساختمان‌ها از کهن‌ترین و رمزآلودترین گونه بناهای تاریخ معماری ایران هستند که هنر متعالی دوره‌ی ساخت خویش را به رخ بینندگان می‌کشند؛ زیرا تنها با یک گنبد که بر فراز چهارستون با چهارطاق به هم پیوند خورده است، بنا گشته‌اند؛ گونه‌ای که در نقاط مختلف سرزمین ایران به‌وفور یافت می‌شود» (گلدار، ۱۳۹۳: ۹-۴)؛ اما مبهم بودن این بناها تنها به لحاظ ساخت و برپایی آن‌ها نیست؛ این‌گونه ساختمان‌ها حامل رمز و رازهای فراوان به جهت زمان دقیق ساخت، کارکردهای احتمالی بی‌شمار، سازندگان و حامیان نیز پیروی آنان از یک شکل و نقشه در احداث و حتی هدف از نقش و نگارهای تعبیه‌شده روی قسمت‌های مختلف آن‌ها است؛ مواردی که جز با اختصاص زمان طولانی و تحقیقات مفصل نمی‌توان به همه‌ی آن‌ها پاسخ متقن داد؛ اما آنچه در باب مقام صاحب الزمان بی‌چون‌وچرا قابل‌قبول است، معماری چهارطاقی است که با اندک تفاوت از سایر هم‌قرانان خود در سراسر ایران، الگوبرداری شده است؛ تفاوت در این نکته که به‌جای طاق از طاق‌بنا استفاده شده است؛ به همین منوال برای سبک‌سازی دیوارها از طاق‌نمای پنجاه‌وهفت و برای اجرای گنبد، بلافاصله پس از اجرای چهاردیواری روش کاربردی به کار گرفته شده است. در توصیف گنبد بنا نیز نکاتی قابل‌تأمل است؛ این قسمت دارای دوپوسته است که پوسته‌ی

داخلی به صورت ترکیب و شیاری شکل ساخته شده است؛ سبکی که در آن ابتدا گنبد ترکیب بر استوانه‌ی گنبد سوار شده، آن را از داخل و خارج می‌پوشاند؛ این کار ضامن دو نکته‌ی مهم است: هم سبب استحکام اسکلت اصلی است و هم موجب پوشاندن ترک‌های احتمالی می‌شود. به همین منوال، پوسته‌ی بیرونی دارای شکلی مخروطی می‌شود و جزو دسته‌ی گنبد‌های موسوم به «زک» قرار می‌گیرد؛ گنبد زک به شکلی گفته می‌شود که به صورت هرمی یا مخروطی است و غالباً بر روی یک‌پایه استوانه‌ای یا منشوری قرار می‌گیرد (تصویر شماره‌ی ۱۰).

به‌طور کلی مصالح این بنا خشت با ملات گل است که با کاه‌گل اندوده شده، روی آن گچ کشیده

شده است. از دیگر اقوال شفاهی در باب مقام صاحب‌الزمان رامشیر که تصاویر موجود نیز روی آن صحنه می‌گذارد، پیرامون این مکان است که ظاهراً دارای فضایی مسطح و مشجر بوده است. نیز از دورانی که برای ما مشخص نیست، محوطه‌ی بیرونی از سه جهت به قبرستان تبدیل شده است (تصویر شماره‌ی ۱۱).

تعمیر و مرمت ساختمان: طبق تاریخ شفاهی معاصر، مقام صاحب الزمان (عج) رامشیر تاکنون دو بار مورد مرمت و تعمیر قرار گرفته است^۱:

• یکبار پیش از انقلاب اسلامی و در دهه‌ی پنجاه شمسی که طبق اظهارات محمد طاهری از اهالی رامشیر، بر اساس یک رؤیای صادقه انجام گرفته است؛ در این باب، طاهری نقل می‌کند که «مادر شهید مرتضی طاهری در خواب، سیدی را می‌بیند که به او توصیه می‌کند تا مقام صاحب الزمان را بازسازی و مرمت نماید». از همین رو محمد طاهری با همراهی نمازگزاران مسجد جامع رامشیر^۲، مصالحی چند از جمله آجرهای قرمز رنگ موجود، ماسه و سیمان تهیه کرده و در معیت استاد بنا موسی محمودی کار دیوارکشی مقام را آغاز می‌کنند. آن‌ها ابتدا یک‌لایه‌ی محافظ برای دیوار گلی اصلی می‌سازند چراکه این قسمت از آجر و گل ساخته و پس از سالیان دراز، تحت تأثیر عوامل طبیعی نظیر باد و طوفان، بارندگی و سیل و گرما و سرما فرسوده و مستهلک شده بود؛ اما این اقدام تنها به محوطه‌ی بیرونی محدود شد و تنها به عایق‌کاری دیوارها با یک‌لایه سیمان بسنده شد؛ زیرا طبق اظهارات اهالی همین کار نیز با مخالفت برخی مسئولان وقت از جمله بخشدار و اعضای شورای شهر روبه‌رو گشته بود. توجیه مخالفان آن بود که این سلسله مرمت‌ها به بنای اصلی آسیب‌زده، آن را از شکل طبیعی و قدیمی خود خارج می‌سازد؛ اما در ادامه و با توضیح بانیان مرمت، مخالفت‌ها کم شد و حتی کار به رنگ‌آمیزی گنبد نیز گسترش پیدا کرد. نکته‌ی جالب و قابل تأمل آن‌که گروه مرمت

۱. مصاحبه‌ها با آقایان هادی صوفی مورخ: ۱۴۰۳/۴/۲۰ و محمد طاهری مورخ: ۸ / ۵ / ۱۴۰۳
 ۲. این مسجد، قدیمی‌ترین محل نمازگزاران اهالی رامشیر بوده، در ادوار مختلف مرجع گردهمایی‌ها و حل و فصل بسیاری امور توسط آن‌ها قرار می‌گرفته است.

کننده در حین کار روی کف ساختمان که حدود نیم متر گود بوده در قسمت ورودی سمت چپ به قبری کهن برخوردند که با مکشوف کردن آن، بوی مشک و عنبر از خود ساطع کرد.

- مرمت دوم در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی و با هزینه‌ی یک فرد خیر ناشناس و بنایی استاد هادی صوفی انجام شد. این مرحله نیز شامل تعمیر نقاطی از داخل ساختمان بود که گچ کاری آن پوسیده و ریزش کرده بود. بدین منظور، بلافاصله گچی مرغوب از شهرستان امیدیه تهیه شد و کار مرمت ظرف مدت ۱۲ روز و با نی و ماله‌ی مخصوص انجام گرفت.

اما بقعه‌ی مذهبی - تاریخی صاحب‌الزمان (عج) خلف آباد که یکی از دلایل برپایی و رونق این منطقه در روزگاری نه‌چندان دور بوده، امروزه حال‌وروز مناسبی ندارد؛ این بنای دیرپا با به دوش کشیدن چنان هویتی، از جهاتی چشم‌وچراغ شهر نیز محسوب می‌شود؛ بدین منظور می‌تواند به‌عنوان یکی از جاذبه‌های گردشگری منطقه به شمار رود. بُعدی که همواره مطعون بی‌توجهی والیان امور در رده‌های مختلف تاریخ، فرهنگ و مذهب واقع شده است؛ زخمی که عدم مرمت، کمبود منابع هویتی، تبدیل پیرامون آن به محل تخلیه‌ی نخاله و زیاله و حفاری‌های غیرمجاز، آن را به‌کلی در خطر نابودی قرار داده است. معضلاتی که لزوم بررسی علمی این بقعه به‌واسطه‌ی حفاری اصولی را گوشزد می‌نماید تا بدین ترتیب، برگی دیگر از میراث تاریخی شهرستان رامشیر و استان خوزستان در کارنامه‌ی تاریخ، فرهنگ و ارزش‌های دین‌مدار و مذهب محورش ثبت گرداند. نیز لازم است تا دستگاه‌های ناظر همچون: اداره‌ی میراث فرهنگی، شهرداری و سایرین، محوطه‌ی پیرامونی این بنای تاریخی را حصارکشی کرده، از دفن متوفیان جدید در آن جلوگیری به عمل بیاورند. هم‌چنین می‌بایست علاقه‌مندان به تاریخ و فرهنگ منطقه، به یاری مسئولین ذی‌ربط از کارشناسان خبره در سطوح مختلف برای حفاری اصولی - علمی باستانی بنا دعوت نمایند.

شایان ذکر است که این بنای تاریخی - مذهبی از معدود مکان‌های موسوم به نام امام زمان (عج) در استان خوزستان است که بازسازی آن، گامی تأثیرگذار در گسترش فرهنگ مهدویت خواهد بود. علاوه بر آن، احیای این بنا فرصتی جهت احداث سایر مکان‌های تفریحی - گردشگری در جوار رودخانه‌ی جراحی در امتداد شهرستان رامشیر نیز هست؛ این موضوع، فرصتی طلایی برای جذب گردشگر از سراسر نقاط به استان خوزستان و شهرستان رامشیر را در اختیار متولیان امور قرار می‌دهد.

نتیجه‌گیری

استان خوزستان از جمله مناطقی است که بیشترین تعداد قدمگاه‌های ایران را در خود جای داده است. مقام یا قدمگاه صاحب‌الزمان ع رامشیر، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین آثار تاریخی به‌جای مانده از خلف آباد قدیم بر اساس مؤلفه‌هایی قابل‌توجه از جمله: دلیل احداث، زمان برپایی و ویژگی‌های خاص معماری دارای اهمیتی دوچندان است؛ بر این اساس این مکان مذهبی می‌تواند دلیل و راهنمای ما در شناخت بخشی از تاریخ فراموش‌شده‌ی خلف آباد قدیم تلقی گردد؛ هم‌چنین از آنجاکه در دوره‌ی صفوی توجه به بناهای قدمگاهی بیشتر نمود پیدا کرده است، ما را به بناهای مشابه آن رهنمون می‌سازد؛ از این‌دست است: «مقام صاحب‌الزمان شوشتر» و «مقام صاحب‌الامر تبریز». چنین برداشت می‌شود که احداث این‌گونه بناها (به‌طورکلی) حاصل سیاست مذهبی صفویان در دوره‌ی حکمرانی خود در ایران و برای مثال، بقعه‌ی صاحب‌الزمان در رامشیر، محصول نگاه و باور مولا سید خلف مشعشعی دانشمند بنیان‌گذار خلف آباد در همان دوره بوده باشد. ساخت دو زیارتگاه دیگر در این محدوده و باز هم تحت تعریف «مقام» نمایانگر این طرز تلقی است چراکه باورهای شیعی از دیرباز، نشانی راسخ در نهاد مردمان خلف آباد داشته است. بر این اساس حتی سال‌ها پس از ویرانی شهر در اثر حمله‌ی نادرشاه افشار یا حتی زلزله‌ها و سیل‌های خانمان‌برانداز، مردمان این دیار جهت ادای نماز طلب باران به گرد این بقعه‌ها جمع می‌شدند؛ نیز قرن‌ها بعد، همه‌ساله در نیمه‌ی شعبان، بزرگ‌ترین گردهمایی مذهبی را حول بقعه‌ی صاحب‌الزمان برپا کرده، ولادت حضرت امام مهدی (عج) را پاس می‌داشتند.

در باب مختصات ظاهری مقام صاحب‌الزمان (عج) این نکته شایان اهمیت است که بنای مذکور شبه چهارطاق است یعنی مانند سایر بناهای مذهبی چهارطاقی در ایران که کارکردی آرامگاهی - زیارتگاهی دارند؛ این ویژگی در کنار سایر تمایزات، از قدمت بسیار زیادی برخوردار است. هم‌چنین گچ‌بری‌ها و تزئینات داخلی ساختمان، نشان‌دهنده‌ی اهمیت بانیان به کیفیت و زیبایی آن بوده است چنان‌که حتی در مرمت‌ها نیز این نکته رعایت شده است. آن‌گونه که از تاریخ این مقام برمی‌آید به نظر می‌رسد که در دوره‌هایی از تاریخ سبب جلب افراد و مهاجران از مناطق اطراف به خلف آباد بوده است؛ امری که ادامه‌ی سلسله اقدامات مولا خلف در جهت آبادانی، رونق اقتصادی و شکوفایی فرهنگی در خلف آباد و سایر مناطق تحت تصرفش صورت می‌گرفته است.

کتاب‌نامه

- ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۷۶)، **الأمالی (الصدوق)**، ترجمه‌ی محمدباقر کمره‌ای، تهران: کتابچی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴)، **لسان العرب**، بیروت: دارالفکر.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی، (۱۳۶۷)، **مرآة البلدان**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اقتداری، احمد (۱۳۷۵)، **خوزستان و کهگیلویه و ممسنی جغرافیای تاریخی و آثار باستانی**، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- امام شوشتری، محمدعلی (۱۳۳۱)، **تاریخ جغرافیایی خوزستان**، تهران: امیرکبیر.
- براقی، حسین، (۲۰۰۹)، **تاریخ النجف المعروف بالیتیمة الغروية و التحفة النجفية فی الارض المباركة الزکیة**، بیروت: دارالمورخ العربی.
- برهان، محمدحسین بن خلف تبریزی، (۱۳۴۲)، **برهان قاطع**، تهران: ابن سینا.
- جعفریان، رسول، (۱۳۹۹)، **نظریه‌ی اتصال دولت صفویه به دولت صاحب‌الزمان**، تهران: نشر علم.
- جنابدی، میرزا بیگ بن حسن، [بی‌تا]، **روضه الصفویة**، جلد ۱، [بی‌جا].
- جوهری، اسماعیل بن عباد، (۱۴۱۴)، **المحیط فی اللغة**، بیروت: عالم‌الکتاب.
- حاکم نیشابوری، ابوعبدالله، (۱۳۷۵)، **تاریخ نیشابور**، ترجمه‌ی محمدبن حسین خلیفه‌ی نیشابوری، تهران: نشر آگه.
- خانی‌زاده، سجاد، (۱۳۹۹)، **مقام متبرکه‌ی حضرت صاحب‌الزمان (عج)** شوشتر، مشهد: انتشارات ارسطو.
- خلیل بن احمد فراهیدی، (۱۴۱۰)، **کتاب العین**، قم: نشر هجرت.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، **لغت‌نامه‌ی دهخدا**، جلد ۱۴، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲)، **مفردات الفاظ القرآن**، لبنان - سوریه: دارالعلم - دارالشامیه.
- عقابی، محمد مهدی، (۱۳۷۶)، **دائرة المعارف بناهای تاریخی ایران**، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- کریمی، حسین، (۱۳۸۴)، **آیین‌های اسرار**، جلد ۱، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران.
- گلداری، فاطمه، (۱۳۹۳)، «چهارطاقی سابقه‌ی کاربرد واژه و صورت»، **دانش مرمت و میراث فرهنگی**، دوره‌ی جدید، سال دوم، ویژه‌نامه نخست.
- محمد حسن شراب، محمد، (۱۳۸۳)، **فرهنگ اعلام جغرافیایی تاریخی در حدیث و سیره‌ی نبوی**، جلد ۱، تهران: نشر مشعر.
- مشکینی اردبیلی - احمدی جلفایی، علی - حمید، (۱۳۹۲)، **مصطلحات الفقه**، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث سازمان چاپ و نشر.
- معین، محمد، (۱۳۸۱ ش)، **فرهنگ معین**، تهران، انتشارات ادنا
- مهرالزمان، نوبان، (۱۳۸۰)، «چشمه‌ها و قدمگاه‌ها و درختان نظر کرده»، **کتاب ماه هنر**، سال چهارم، شماره ۳۱ و ۳۲ (صص ۷۸ تا ۷۹)

میریان، عباس، (۱۳۵۲)، *جغرافیای تاریخی خوزستان*، تهران: انتشارات مصطفوی بوذرجمهری.
هجویری، علی بن عثمان، (۱۳۷۵)، *کشف المحجوب*، تصحیح و تحقیق قاسم انصاری و ژوکوفسکی،
تهران: طهوری.

فصل نامه
علمی
مطالعات
بیتاق و
امکان
متبرکه